

OP, NAAR HET PARADIJS!

Wandervögel - klotzen van Skandinavië tot Sicilië

Tom Tak
winter 1999

OP, NAAR HET PARADIJS!

Wandervögel - klotzen van Skandinavië tot Sicilië

Tom Tak
winter 1999

Een nieuw paradijs

De schoonste paradijzen zijn die, welke voor goed verloren zijn gegaan. Zij geven aan de herinnering een glans die er in werkelijkheid niet is geweest. Zich iets uit een ver verleden voor de geest halen behoeft niet altijd te bestaan uit het in chronologische volgorde noemen van feiten, maar kan ook een reis zijn die in de verbeelding wordt afgelegd. Een speurtocht in de eigen binnenwereld langs oude paden op zoek naar de oorsprong van de dingen, naar de eerste en nog maagdelijke zintuiglijke indrukken van een steen, planten,

Faust en Wagner, houtsnede van Marcus Behmer - 1903

dieren en mensen. Een echte pèlerinage de l'âme. Dan worden in een wereld van mythische beelden en symbolen een zich makkelijk schikkend verleden en een heerszuchtig heden als door goddelijke tover weer aan elkaar gelijk. Gevoelens van weemoed en opstandigheid vloeien nu zonder moeite in elkaar over en vormen een eenheid. In West-Europa, tussen ongeveer 1890 en 1914, een tijdvak dat wel la belle époque wordt genoemd, droomde een weerspannige generatie

van gymnasiasten, studenten en jonge kunstenaars van het allermooiste paradijs. Uit on-

zekerheid over haar toekomst zocht zij steun bij het monisme van Ernst Haeckel¹ en bij de levensfilosofie van Friedrich Nietzsche² en Wilhelm Dilthey.³ Filosofische stromingen die een reactie waren op het analytisch ingestelde positivisme waarmee de maatschappij van de late negentiende eeuw doortrokken was en dat in de overgang naar een nieuwe eeuw in kringen van avant-gardekunstenaars en -schrijvers kritisch werd ondervraagd. Het positivisme beperkte zich op het gebied van het weten tot wat met de zinnen kan worden waargenomen, al het metafysische wees zij af en alleen nog het ontstaan van complexe waarnemingen uit simpele gewaarwordingen wilde ze beschrijven. Leidsman van deze beweging was Auguste Comte.⁴ Een Frans filosoof die tijdens zijn leven de werkelijkheid steeds meer als een reeks van geïsoleerde factoren was gaan zien. Deze factoren werden door hem op een hoger niveau van reflectie opgevat als een naar dynamisch evenwicht strevende constellatie van fysische beginselen. Het pointillisme in de kunst aan het eind van de 19e eeuw was een voorbeeld van deze filosofische richting. De kunstschilder die in deze stijl werkte deelde de zichtbare wereld op in puntjes en streepjes van ongemengde kleuren. Verder stelde hij zich voor dat het oog van de toeschouwer de functie heeft om zelf van de wirwar van vlekken een afgerond en sfeervol beeld te maken. Rond 1900 werd het verlangen om werkelijkheid en droom weer bij elkaar te brengen in kunst, literatuur, filosofie, psychoanalyse en in een groeiende esoterische scene (Rudolf

---

¹ Ernst, Haeckel, *Die Welträthsel, Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie*, Bonn 1899. Nam Charles Darwin in zijn monogenetische ontwikkelingsleer aan dat alle levensverschijnselen uit een enkele oer cel ontstaan zijn, Haeckel ging nog een stap verder door te verklaren dat er een fundamentele eenheid bestaat tussen de anorganische en organische natuur. Alles wat leeft ontstaat uit materie, zonder ingreep van buitenaf.

² Friedrich Nietzsche, *Nachgelassene Fragmente, Januar 1888 - Januar 1889*, in: *Nietzsche Werke*, Kritische Gesamtausgabe, hrsg. von Giorgio Colli undazzino Montinari, Walter de Gruyter, Berlijn, 1972, VIII-3, p. 16. Nietzsche schrijft: "Mit dem Wort dionysisch ist ausgedrückt: ein Drang zur Einheit, ein Hinausgreifen über Person, Alltag, Gesellschaft, Realität, als Abgrund des Vergessens, das leidenschaftlich-schmerzliche Überschwellen in dunklere vollere schwebendere Zustände; ein verzücktes Jasagen zum Gesamt-Charakter des lebens, als dem in allem Wechsel Gleichen, Gleich-Mächtigen, Gleich-Seligen; die grosse pantheistische Mitfreudigkeit und Mitleidigkeit, welche auch die furchtbarsten und fragwürdigsten Eigenschaften des Lebens gutheisst und heiligt, aus einem ewigen Willen zur Zeugung, zur Fruchtbarkeit, zur Ewigkeit heraus: als Einheitsgefühl von der Notwendigkeit des Schaffens und Vernichtens ..."

³ Wilhelm Dilthey, *Das Wesen der Philosophie*, hrsg. von Otto Pöggeler, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1984 (1e dr. 1907), p. 41: "Alle menschliche Erzeugnisse entspringen aus dem Seelenleben und dessen Beziehungen zur äusseren Welt."

⁴ August Comte, *Cours de philosophie positive*, Bruxelles: Culture et Civilisation, 1968 (1e dr. Bachelier, Paris 1830 - 1842)

Steiner) steeds groter. Het verdeelde en versplinterde wereldbeeld van de positivisten met een eenzijdige fixatie op materie werd langzaam naar de achtergrond verdrongen. In steden als Praag, Wenen en Berlijn begon de ster van Nietzsche te rijzen. Zag Dilthey het leven nog als een donkere eenheid, Nietzsche zag méér licht, méér kleur, méér diepte. Hij vergeleek het proces van geboren worden en sterven met een zandloper die telkens wordt omgekeerd. In aantekeningen, die hij in 1881 maakte, kan men lezen: “Mensch! Dein ganzes Leben wird wie eine Sanduhr immer wieder umgedreht werden und immer wieder auslaufen - eine grosse Minute Zeit dazwischen, bis alle Bedingungen, aus denen du geworden bist, im Kreislaufe der Welt, wieder zusammenkommen.”⁵ Wij maken deel uit van een eeuwige kosmische cyclus. En dragen elementen in ons van alle soorten levende wezens, van alle tijden, sterren en planeten, stof en geest.⁶

Klotzmarsch

Laten we eens een stuk teruggaan in de tijd. Naar Berlin-Steglitz tussen 1890 en 1914. Een

periode van overgang met veel nieuwe ideeën en veel sociale turbulentie. In Berlijn verzetten zich toen jonge schrijvers en kunstenaars tegen de alom heersende burgerlijke gezapigheid. Vooral studenten en gymnasiasten begonnen zich te roeren. Het eerst aan het Steglitzer gymnasium, waar een jonge leraar, Hermann Hofmann, met zijn leerlingen

---

⁵ Friedrich Nietzsche, *Nachgelassene Fragmente, Frühjahr - Herbst 1881*, *ibid.*, V-2, p. 396

⁶ cf. de gedichtencyclus *Phantasia* van Arno Holz, 2 Schriften, Sassenbach, Berlin 1898-1899: “Sieben Billionen Jahre vor meiner Geburt war ich eine Schwertlilie. Unter meinem schimmernden Wurzeln drehte sich ein anderer Stern. Auf seinem dunklen Wasser schwamm meine blaue Riesenblüte.”

Aus: Wandervogel, Jg.6, 1911

wandeltochten maakten in het Grunewald. De beleving van de vrije natuur leverde veel stof voor diepzinnige gesprekken over religie, schoonheid, moraal en natuurlijk ook over de eigen toekomst. Tot grote ergernis van de burgerij trokken zij in de weekends al voor dag en dauw onder luid gezang de stad uit. Wandervögel noemden zij zich.⁷ Hun aantal verdubbelde elk jaar. Ze liepen langs stille akkers en over uitgestrekte velden. Ze luisterden naar de leuweriken en dansten met de boeren op het oogstfeest, ze sliepen in het hooi en kookten hun eten op een primitieve spiritusbrander of op een kampvuur. Bovenal wilden ze lopen, soms marsen van 50 km of meer, het zogenaamde ‘Klotzen’. Ze trokken in de omgeving van de steden in groepen rond, veelal jongens en meisjes door elkaar, met losse haren en blote benen. Ze zongen oude volksliederen onder begeleiding van met kleurige linten versierde mandolines. Romantische gevoelens hadden ze. Zo vrij als vogels voelden ze zich. Zomers trokken ze nog verder weg, van Skandinavië tot Sicilië werd er dan ‘geklotzt’.

Romantiek

De ontwikkeling die in de laatste decennia van de negentiende eeuw in Frankrijk en Duitsland in filosofie, kunst en literatuur op gang kwam liep van naturalisme naar neo-romantiek, van stof naar geest, van objectiviteit naar subjectiviteit. Expressionisme en symbolisme kwamen in de plaats van impressionisme. Stoffelijke schoonheid was niet meer genoeg. Fantasie en intuïtie werden niet langer minder geacht dan koel observeren. Het gevoel kreeg weer vrij spel om het verloren kosmische verband tussen de dingen te helpen zoeken. Den-

kers en schrijvers als Paul Verlaine en zijn vriend Arthur Rimbaud in Frankrijk en Stefan George, Rainer Maria Rilke, Hugo von Hofmannsthal en Hermann Hesse in Duitsland gingen overal op zoek naar sporen van geestelijk leven. Tot in het alledaagse bestaan toe. Zij zochten naar tekens die konden duiden op de komst van een grote persoonlijkheid. Vol ongeduld wachtten ze op een nieuw, beschouwend type mens en soms geloofden ze ook in een alwijze God die in de natuur zou leven. Zij stortten zich op Nietzsches wijsgerige theorie van de Übermensch en op de romans van Dostojefsky wiens personages altijd weer aan iedere redelijke verklaring weten te ontsnappen. Kortom, er waren in filosofie,

⁷ Op één van de tochten werd een grafsteen gevonden met de tekst: “Wer hat euch Wandervögeln die Wissenschaft geschenkt, dass ihr auf Land und Meeren nie falsch die Flügel lenkt?” De naam Wandervogel was geboren.

kunst en literatuur genoeg voorbeelden voor jonge gevoelige mensen om na te volgen.

De middelmatigheid zal eens ophouden

Het romantische sentiment kreeg ten koste van functionaliteit en efficiëntie net zo als aan het einde van de achttiende eeuw weer vat op het maatschappelijk leven. ‘Terug van het mechanische naar het organische’, werd het parool van een nieuwe generatie. In de omgangstaal begon het woord jeugd van betekenis te veranderen. Ging het eerst alleen om jong en onvolgroeid leven en werd het even makkelijk voor dieren als voor mensen gebruikt, door toedoen van populaire cultuurfilosofische schrijvers, als Paul de Lagarde ⁸ en Julius Langbehn ⁹, kreeg het de betekenis van een aparte levensfase: een stadium van geestelijke rijping dat ligt tussen kindertijd en volwassenheid. Deze periode zijn we adolescentie gaan noemen. Jongeren zijn dan nog geen zelfstandige burgers, maar zeker ook geen onmondige kinderen meer. In het nieuwe industriële tijdperk kon de volwassenheid niet anders dan ‘aarzelend’ beginnen, verkondigden Lagarde en Langbehn. In het stadse milieu zou voortaan het woord jeugd worden uitgesproken met een romantische ondertoon van onbestemd verlangen. “Jong-zijn is plezier hebben in het leven, kunnen genieten, is hoop en liefde, geloof in mensen - jong-zijn is leven, jong-zijn is kleur, is vorm en licht”, jubelde een redacteur van het *Münchener Wochenzeitschrift*. ¹⁰ Maar het werd al spoedig ook een apotheose van radicaliteit. Lagarde en Langbehn vertelden aan iedereen die het wilde horen dat in Duitsland de jeugd meer dan de oudere generatie oog had voor de sluipende geestelijke, zedelijke en religieuze neergang in het stedelijk milieu. Zij putten voor hun kritiek op de gezapige burgerij royaal uit het werk van de Duitse klassieken: Ernst Moritz Arndt ¹¹, Johann Gottlieb Fichte ¹² en vanzelfsprekend ook Friedrich Nietzsche. Wie had beter dan Nietzsche kunnen uitleggen waarom vooral de jeugd wegberei-

---

⁸ Paul de Lagarde, *Deutsche Schriften*, verzameling *theologisch-politischer Traktate*, 2 dln. Dieterich, Göttingen 1878 en 1881. Het verkalkte Duitse onderwijs noemde hij: “ein zäher, widerlicher Schleim von Bildungsbarbarei, ... der abgetan werden muss, ehe von einer Gesundheit und Selbstentwicklung der Nation --- die Rede sein darf.” dl. 1 - p. 147

⁹ Julius Langbehn (pseud. Von einem Deutschen), *Rembrandt als Erzieher*, E.L. Hirschfeld, Leipzig 1890

¹⁰ cf. *Münchener Wochenzeitschrift*, nr. 1, 1895

¹¹ Ernst Moritz Arndt, *Geist der Zeit*, 4 dln., Berlijn 1805 - 1818. Historisch-politieke opstellen en polemische tijdskritiek.

¹² Johann Gottlieb Fichte, *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*, Realschulbuchhandlung, Berlin 1806. Colleges uit 1804 en 1805. Neu hrsg. von Fritz Medicus, Felix Meiner, Leipzig 1911. p. 11, eerste Vorlesung: “Der Zweck des Erdenlebens der Menschheit sei der, dass sie in demselben alle ihre Verhältnisse mit Freiheit nach der Vernunft einrichte.”

der van een nieuwe cultuur kan zijn? Lagarde en Langbehn wezen Wandervögel op *Also sprach Zarathustra*. En op een zin als: “Ich liebe die, welche nicht zu leben wissen, es sei denn als Untergehende, denn es sind die Hinübergehenden. Ich liebe die großen Verachtenden, weil sie die großen Verehrenden sind und Pfeile der Sehnsucht nach dem andern Ufer.”¹³ Deze woorden waren de Wandervögel uit het hart gegrepen. Was de 19e eeuw nog de eeuw van wetenschappers met een “mikroskopischen Weltblick”, de 20ste eeuw zou de eeuw van een visionaire jeugd worden die naar wegen zocht om het rationele te verbinden met het emotioneel-impulsieve. Geïsoleerd zijn beide tendenzen levensbedreigend. De profetische of mystieke boodschap van filosofie, kunst, en godsdienst met een innerlijk gezicht zou mensen helpen zich weer te verzoenen met de Goddelijke providentie om zich dan opnieuw verbonden te voelen met kosmische ritmen, de natuur, het landschap en oude tradities. Symbool van het nieuwe was voor Lagarde een godsdienst die zich van vreemde invloeden en dogmatische bindingen had weten te bevrijden. Theologie noemde hij een bestanddeel van onze geschiedenis. Het werk van mensen. Kerken zouden een historisch verschijnsel zijn die tot de neergang van echte vroomheid hebben bijgedragen. Ook vuurde Lagarde zijn kritische pijlen af op het onderwijs. Het zou een bureaucratisch instituut zijn dat verstoring inwerkt op de natuurlijke orde van het maatschappelijk leven. Wel haast vanzelfsprekend kon ook het parlementarisme bij hem geen genade vinden. Langbehn, die zich aan de polemieken van Lagarde laafde, verdiepte zich meer in de kunst en bij voorkeur in het werk van Rembrandt, Shakespeare en Goethe. Hij zag hoe virtuoos Rembrandt Goddelijk licht met de schaduwkanten van het leven wist te verbinden. Geïnspireerd door diens clair-obscur kon hij verzuchten: ‘eens zal toch ook voor ons de middelmatigheid moeten ophouden!’

Leren zien

Niet iedere Wandervogel had plezier in het pure ‘Klotzen’. Sommige jongeren liepen heel wat minder dan 50 km per dag. Zij wilden ook nog wat rondkijken, namen graag een schetsboek mee en tekenstiften, of een camera, niet om zomaar plaatjes te schieten, maar om mooie natuuroptnamen te maken. De door het stadse leven afgestompte zintuigen moesten weer worden geactiveerd. “Lerne wieder sehen!”, riep deze Wandervögel elkaar onderweg toe.¹⁴ Bij het op papier brengen van een voorstelling, of op celluloid vastleggen, een nieuwe vinding, ging het bepaald niet om de afzonderlijke delen, maar om datgene wat het beeld van binnenuit bijeenhield: het innerlijke verband. De jeugdige tekenaar, of fotograaf zocht naar markante lijnen in een landschap, naar grondvormen van bergen, planten, bomen, dieren, mensen, huizen, enzovoort, naar de lijn in het leven en zo naar de diepere zin van het leven. De vernieuwing van de schilderkunst door de ex-

---

¹³ Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra, ein Buch für Alle und Keinen, Vorrede*, ibid, Band VI-I, p. 11

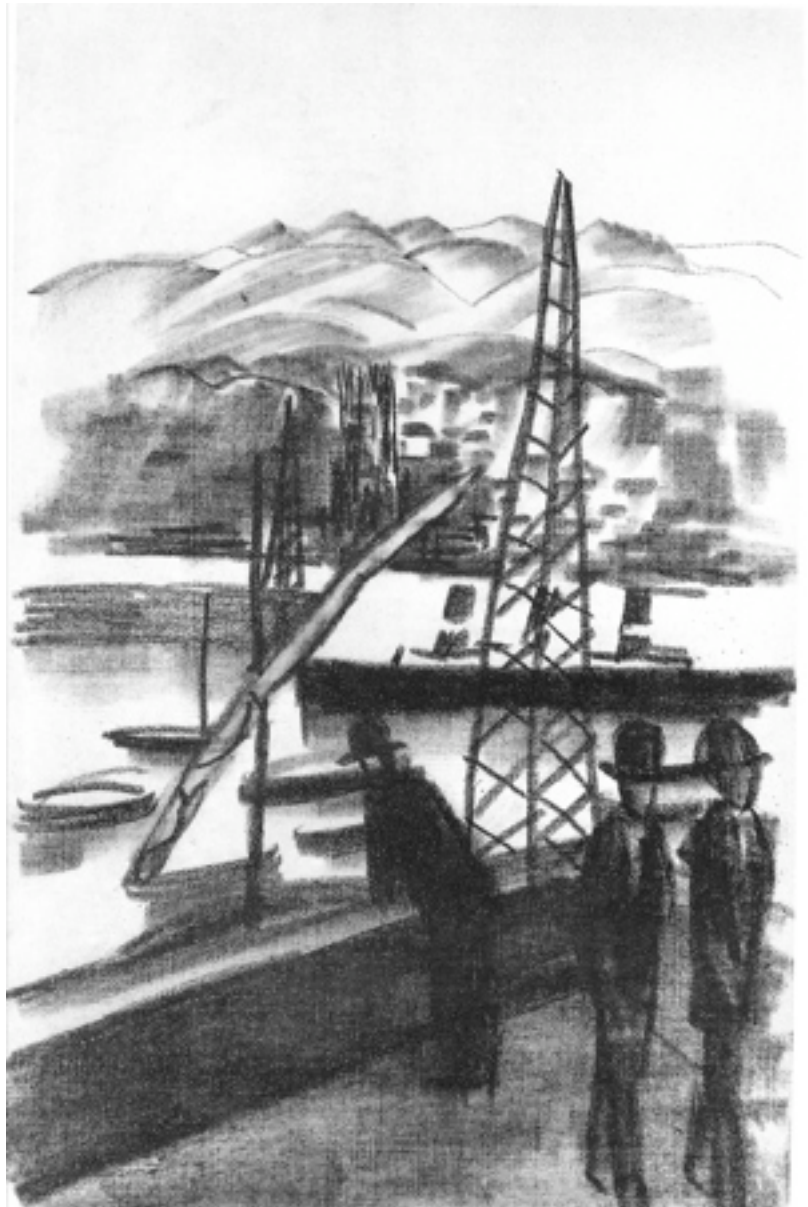
¹⁴ Wandervogel Deutschen Bundes, jg. 4, 1910, p. 189-193

pressionisten, bij wie de lijn weer over de kleur was gaan heersen, sprak deze Wandervögel sterk aan. Kunstenaars als Vincent van Gogh¹⁵ en August Macke.¹⁶ Zij probeerden het wezen van de dingen en hun visie daarop uit te drukken zonder te vervallen in een orgie van licht en kleuren, zoals de impressionisten, of op traditionele wijze te streven naar waarheidsgetrouwe weergave van de vormen.

Strijder in het leger van het licht

“Ich will ein Krieger sein im Heere des Lichts”, schreef de volksopvoeder Hermann Popert in *Helmut Harringa*, een heldenverhaal dat in korte tijd onder jongeren razend populair werd.¹⁷ Het woord licht had meer dan één betekenis. In navolging

van de rond 1890 begonnen “Körperkulturbewegung”, waarvan de aanhangers het zo geheten nudistische “Lichtkleid” droegen, werden licht, lucht en zon ook aanbeden door de Wandervögel. Zij beoefenden in de open lucht naakt sporten, spelen en zwemmen. Alcohol en tabak waren voor hen taboe. Vegetarisme was ‘in’. Maar een goede Wandervogel wilde meer dan het lichaam trainen en zorgen voor zijn gezondheid. Hij wilde ook vechten tegen duistere machten die aanzetten tot het doen van kwaad en de mensen voor

August Macke, Hafen mit Bergen, 1913

¹⁵ 1853 - 1890

¹⁶ 1887 - 1914

¹⁷ Hermann Popert, *Helmut Harringa, eine Geschichte aus unserer Zeit, fürs deutsche Volk herausgegeben vom Dürerbunde*, Alexander Köhler, Dresden 1918 (1910)

Archiv der deutschen Jugendbewegung, Burg Ludwigstein

goed op een dwaalspoor kunnen brengen.

Als strijder in het 'leger van het licht' voelt een cultfiguur als Helmut Haringa zich middelaar tussen God en de mensen. Hij keurt het anonieme en functionele van het werken en wonen in de grote stad, waar het leven steeds sneller gaat, nadrukkelijk af. Hier lijken de vertrouwde dingen om de mensen heen spontaan te verdampen. Het moderne bewustzijn is ontworteld en op drift geraakt, laat Popert zijn hoofdpersoon verkondigen.

Terug naar de natuur! Helmut Haringa moest voor jongeren een bezielend voorbeeld zijn. Met hem schiep Hermann Popert een

figuur die zijn afkeuring uitte over de oppervlakkigheid van het materialisme en tegelijk droomde van harmonie tussen lichaam en geest, vorm en inhoud, woord en daad. Een verlangen dat een tijdgenoot, de poëet en esotericus Stefan George, omschreef als: "Vergöttung des Leibes, Verleibung des Gottes".¹⁸ Leven krijgt nu de betekenis van patroon en visie tezamen. Technische en sociale modellen die geen ruimte bieden voor innerlijke aanschouwing moeten worden opengebroken. Opzwevend is bij Stefan George de versregel: "kein gefügter stein darf stehen / wenn nicht der grund - das ganze - sinken soll"¹⁹

---

¹⁸ Friedrich Gundolf, *Ursprünge*, in: *Über George*, Georg Bondi, Berlin 1930 (1920); Stephan George, *Gesamtausgabe der Werke*, Directmedia, Berlin 2004, p. 2371

¹⁹ Stefan George, *Weltabend lobte ... wieder ging der Herr*, Gedicht in *Der Stern des Bundes*, Erstes Buch, Berlin 1914; *Gesamtausgabe der Werke*, Directmedia, Berlin 2004, p. 808

Voorbij de grens met het onmogelijke

De hoop dat enthousiaste jongeren, die zich aange trokken voelen tot natuur en kunst, de Westerse cultuur zouden redden van een materialistische, laag-bij-de-grondse gezindheid bracht nog tot diep in de twintigste eeuw veel pen- nen van tijdredenaars, schrijvers en filosofen, in beweging. Pro of contra. Bijvoorbeeld van Hans Schwerte, die in zijn *Faust und das faustische* de retorische vraag stelde: “Hast du nie vom Deutschen Werden gehört, / von deutscher Wanderschaft, / vom unendlichen Unterwegssein / des deutschen Wesens?”²⁰

Alsof de aloude Wanderbur-

sche zich op zijn zwerftochten alleen laat leiden door de stand van zon, maan en sterren, hoppend van de ene tijdelijke verblijfplaats naar de andere, altijd bezig met het opnemen van indrukken, zonder ooit het verlangen te koesteren zich ergens voor goed te vestigen en oud te worden. De grote schrijver Thomas Mann wijdde aan de Duitse sehnsucht en de tragische ondergang van de Duitse geest een roman met meer diepgang, een magnum opus: *Doktor Faustus*.²¹ Zelf sprak hij van een “Lebens- und Geheimwerk”.²² Zijn hoofd-

Walter Crane, Jugend 1898. Marbach am Neckar, Schiller-Nationalmuseum

²⁰ Hans Schwerte, *Faust und das faustische: ein Kapitel deutscher Ideologie*, E. Klett, Stuttgart 1962, p. 244. Vermoedelijk was Schwerte onder de nazi's SS-Hauptsturmführer en lid van de persoonlijke staf van Heinrich Himmler.

²¹ Thomas Mann, *Doktor Faustus, das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn, erzählt von einem Freunde*, S. Fischer Verlag, printed in Germany, 1997 (1947)

²² cf. Thomas Mann, *Die Entstehung des Doktor Faustus: Roman eines Romans*, Bermann-Fischer, Amsterdam 1949

persoon is de in 1885 geboren Adrian Leverkühn. Een dromer, die aanvankelijk dicht bij de zintuiglijk waarneembare wereld, bron van het leven, blijft. Hij kan intens genieten van “die Kuhwärme” in zijn vaders stal. Traditionele cultuurvoorstellingen die hem worden opgedrongen en “die nur noch zur Parodie taugen” doen hem dan toch naar iets nieuws verlangen. Hij voelt zich aangesproken door de idealen van de Duitse jeugdbeweging en wil zelf ook een daad stellen. Zijn passie is muziek. Componist wil hij worden en een revolutionaire verandering in de muziekgeschiedenis bewerkstelligen. Doktor Faustus is een zogenaamde raamvertelling. Het levensverhaal van Adrian Leverkühn wordt jaren later, tussen 1943 en 1945, door een zekere Dr. phil. Serenus Zeitblom verteld. Zeitblom wordt ons voorgesteld als een redelijk denkend mens die het nationaal-socialisme verafschuwde. Hij zag een parallel tussen de levensgeschiedenis van Adrian Leverkühn, zijn hoogmoed en diepe val, en de grote, algemene ramp die in die jaren het nationaal-socialisme over Duitsland en de wereld heeft gebracht. Een catastrofale terugval van de hoog ontwikkelde Duitse geest in barbarij en archaische primitiviteit. Leverkühn is een symbool van de Duitse ziel, met inbegrip van de problematiek en de gevaren waaraan zij blootstaat. Een faustische verschijning die met de zin van het leven worstelt. Evenals de klassieke Faust verkoopt hij zijn ziel aan de duivel Mephistopheles, die hem als tegenprestatie een gouden toekomst als schepper van volmaakte muziekstukken toezegt. Maar deze boze genius vraagt voor zijn hulp een flinke prijs. Adrian moet beloven niet meer van mensen te houden. Wat hij eerst had gezocht - warmte, gevoel, hechting - moet hij definitief opgeven om zijn opgeblazen plannen te kunnen realiseren. “Das alte kosmische Spiel zwischen Himmel und Hölle ist hereingeholt in die menschliche Person ... Der theologische Konflikt ist säkularisiert, Gott und der Teufel sind säkularisiert, ja sie sind in einen einzigen Leib gebunden”, schrijft in een commentaar Erich von Kahler.²³ In de overeenkomst die Adrian aangaat met de duivel speelt een meisje uit een bordeel een belangrijke rol. Adrian vrijt met haar, hoewel zij hem heeft verteld dat ze aan syfilis lijdt. Bij Thomas Mann wordt het duivelse pact niet met eigen bloed ondertekend, maar haalt de mens zich bewust een dodelijke ziekte op de hals. Na enige jaren sterft Adrian in grote eenzaamheid. Er is dan geen Gretchen die voor zijn zielenheil wil bidden. Er zijn geen engelen die nog op het laatste moment Mephistopheles de voet kunnen dwars zetten, hem zijn prooi ontnemen om vervolgens triomfantelijk te zingen: “ist gerettet!”.²⁴ Adrian laat een symfonische cantate na. *Dr. Fausti Wehklag*. En klagen doet hij. De laatste zin van de roman luidt: “Wann wird aus letzter Hoffnungslosigkeit, ein Wunder, das über den Glauben

---

²³ Erich von Kahler, *Die Säkularisierung des Teufels. Th. Mann's Faust*, in: *Verantwortung des Geistes, Gesammelte Aufsätze*, Frankfurt a/M 1952 (1948), p. 143 - 162. cf. Thomas Mann - Erich von Kahler, *Briefwechsel 1931 - 1955*, hrsg. und kommentiert von Michael Assmann, Luchterhand, Hamburg 1993

²⁴ Johann Wolfgang von Goethe, *Faust, eine Tragödie*, in: Goethes Werke, Band 3, Hamburger Ausgabe, hrsg. von Erich Trunz, Verlag C.H. Beck, München 1976

geht, das Licht der Hoffnung tragen? Ein einsamer Mann faltet seine Hände und spricht: Gott sei euerer armen Seele gnädig, mein Freund, mein Vaterland.”²⁵

Toen rond 1900 geheel Europa door een vernieuwingskoorts leek te zijn aangetast, wist niemand precies wat er ging gebeuren, niemand kon zeggen of er een nieuwe moraal, een hervorming van de maatschappij, of misschien een nieuwe mens zou komen. Zeker was slechts, dat de wereld in hoog tempo vertechniseerde. Ook stond men aan de vooravond van een grote oorlog, die op industriële manier zou worden gevoerd. De Oostenrijkse schrijver Robert Musil kenschetste in zijn roman *Der Mann ohne Eigenschaften* de ongemakkelijke toestand van de moderne mens als: “Man hat Wirklichkeit gewonnen und Traum verloren”.²⁶ Wetenschappers en technici, maar ook avant-gardekunstenaars, -filosofen en -schrijvers hadden met vermetelete rationele en technische experimenten en hun eigen onstuimige levensstijl de geboorte van een monstrum mogelijk gemaakt. Wat de aard van dit gedrocht was, kon Musil goed uitleggen. “Heute hat die Verantwortung ihren Schwerpunkt nicht im Menschen, sondern in den Sachzusammenhängen. Es ist eine Welt von Eigenschaften ohne Mann entstanden, von Erlebnissen ohne den, der sie erlebt”.²⁷ De grote tegenstrijdigheid in het moderne leven van causaal denken en redeneren bij analogie, vooruitgangsgeloof en cultuurpessimisme leidt bij individuen tot schier ondraaglijke spanningen tussen voelen en denken die het ik-bewustzijn ondermijnen. Het doet de hoofdpersoon van *Der Mann ohne Eigenschaften*, Ulrich, verlangen naar een toestand waarin alleen nog het logische, scherpe verstand besluiten neemt. Maar zijn droom van zuivere wetenschap zal net zo min uitkomen als die van een volmaakte kunst bij Adrian in de *Faust* van Thomas Mann. Beide romanfiguren personificeren de moderne dolende mens die inspiratie zoekt buiten de eigen tijd en de dagelijkse problemen. Ulrich is het prototype van de faustische mens die in een spiegelbeeldige wereld leeft. Hij probeert tegen beter weten in voorbij de grens met het onmogelijke te komen, waarom een ironisch verteller, die in het gehele verhaal op de achtergrond aanwezig is, met lichte spot over hem spreekt. Deze probeert in de chaos van Ulrich's ideeën nog enige lijn te brengen. Door zijn ironie krijgt het verhaal van de twintigste eeuwse machinemens toch nog een constructief utopische lading.

Bitter einde van een droom

In de biografische roman *Der Wanderer zwischen beiden Welten* van Walter Flex stelt Wandervogel Ernst Wurche dat wie de wereld intrekt en veel ervaring opdoet zonder zijn onbevangingheid te verliezen het mooiste en het moeilijkste verricht wat in het leven mogelijk is. Over de persoon van Wurche lezen we: “... seine Seele streifte, frei und leicht zwi-

---

²⁵ Thomas Mann, *Doktor Faustus*, p. 672

²⁶ Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*, hrsg. von Adolf Frisé, 2 dln., Rowohlt, Reinbek 1978 (1930 - 1952), dl. I, p. 39

²⁷ Robert Musil, *ibid.*, dl I, p. 150

schen beiden Welten wandernd, dunklen Schönheiten und hellen Wahrheiten nach.”²⁸ Deze op liederen van Goethe, Zarathustra en het Nieuwe Testament geïnspireerde sehnsucht maakte zich ook meester van de Wandervögel die in oktober van het jaar 1913 voor de laatste keer bijeenkwamen op de Hohe Meissner, een heuvel in de buurt van Kassel, om met elkaar te spreken over de toekomst van de Duitse jeugdbeweging. Onder verwijzing naar deze unieke gebeurtenis, schrijft Wilhelm Stählin in *Der neue Lebensstil*: “Die freideutsche Jugend will nach eigener Bestimmung, vor eigener Verantwortung, mit innerer Wahrhaftigkeit ihr Leben gestalten; für diese Freiheit tritt sie unter allen Umständen geschlossen ein.”²⁹ Wilhelm Stehlin blijft er op hameren dat deze jeugd nooit heeft gewild dat verwarde conservatieve of revolutionaire geesten haar idealen zouden overnemen in hun obscure politieke programma’s. “Alles, was wertvoll ist an der von uns geschilderten Bewegung, ist herausgewachsen aus einem bestimmten Lebensgefühl. Es sind nicht Theorien, wie das Leben sein soll, nicht Prinzipien und Reflexionen, sondern Leben selbst.”³⁰ Maar helaas, veel goeds was er voor haar niet meer in de maak. Een nieuwe oorlog in Europa leek onvermijdelijk. Het zou spoedig met de op de Hohe Meissner uitgesproken verwachtingen gedaan zijn. “Der Krieg hat vieles, was uns seit je mit Schauder und Ekel erfüllte, ins Riesengrosse gesteigert.”³¹ Vele Wandervögel sneuvelden al in de eerste dagen van wat in Duitsland, Frankrijk en Engeland de ‘grote oorlog’ is gaan heten. Een oorlog die aan de Europese geestesbeschaving onnoemelijke schade heeft toegebracht.

Van overal trokken zij op. Zij marcheerden in lange rijen en waren bereid om offers te brengen. Zij stierven voor een zelfzuchtig volk en voor ijdele en machtshongerige leiders. Om hun idealen werd hard gelachen, weer gold de wet van oog om oog, tand om tand. Na 1918 heerste gedurende korte tijd een betrekkelijke rust, maar het was niet meer dan een opmaat naar een volgende golf van geweld, weer een orgie van uitpattingen ... Mephistophelis was nog lang niet klaar met Europa.

---

²⁸ Walter Flex, *Der Wanderer zwischen beiden Welten, Ein Kriegserlebnis*, Becksche Verlagsbuchhandlung, München 1917, p. 33

²⁹ Wilhelm Stählin, *Der neue Lebensstil, Ideale deutscher Jugend*, Verlegt bei Eugen Diederichs, Jena 1918, p. 2 en 4

³⁰ Wilhelm Stählin, *ibid.*, p. 18

³¹ Wilhelm Stählin, *ibid.*, p. 28